

Unbalanced Development and the Future of Political Developments in Saudi Arabia (A Comparative Study of Iran in the Second Pahlavi Era and the Government of King Salman)

Sajad Mohseni¹ , Hasan Ahmadian²

¹ Corresponding author: Assistant Professor of International Relations, Ahlul Bayt International University, Tehran, Iran. Email: s.mohseni@abu.ac.ir

² Assistant Professor of Regional Studies, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: hahmadian@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
22 January 2025
Revised version
received:
27 February 2025
Accepted:
15 April 2025
Available online:
22 June 2025

Keywords:

Unbalanced
development,
multidimensional
transition,
Saudi Arabia,
Second Pahlavi
government,
Vision 2030.

ABSTRACT

Objective:

This article aims to compare the rapid development experiences of Saudi Arabia and Iran prior to the Islamic Revolution. The rise to power of Mohammed bin Salman marks a significant turning point in the country's political, economic, and social trajectories. When examining Iran's history before the Islamic Revolution, we observe similar macro-level trends—patterns that ultimately contributed to the fall of the Pahlavi government. The central question of this research focuses on the key similarities between these two political structures regarding their perspectives on development and its implementation: *What are the similarities between Saudi Arabia's current development experience under Mohammed bin Salman and the Pahlavi era in Iran?* To explore this, we analyzed the shared economic, political, and social dimensions of both contexts. Using a comparative approach—specifically comparing King Salman's government under Mohammed bin Salman with the second Pahlavi period—we identified notable similarities across political, social, and economic trends. These similarities can be summarized as “unbalanced development.” A crucial future research question emerging from this study is: *How will the outcome of unbalanced development—which played a role in the fall of the Shah in Iran—manifest in Saudi Arabia?*

***Cite this article:** Mohseni, Sajad; Ahmadian, Hasan (2025). “Unbalanced Development and the Future of Political Developments in Saudi Arabia (A Comparative Study of Iran in the Second Pahlavi Era and the Government of King Salman)”, *Fasl' nāmeḥ-ye siyāsat (Politics Quarterly)* 55, (2): 549-580, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.388793.1008278>

Introduction

Even as the world transitions through new phases in political, economic, social, cultural, and technological dimensions, the fundamental definition of the state — based on people, land, sovereignty, and government— remains largely unchanged. People, as a core component of the state, encompass many political and social opportunities and threats. The quality of social services, social acceptance, political legitimacy and ideological influence —all along with countless other variables— shape the fabric of society, collectively. This focus has led many West Asian countries to develop long-term national plans. Saudi Arabia, as a key regional rival of Iran, has sought to pursue a new course under the leadership of King Salman and Crown Prince Mohammed bin Salman. Key initiatives include transitioning from an oil-dependent economy to a post-oil economy, fostering economic development, and expanding social freedoms. In the economic sphere, Aramco, the national oil giant, bears the costs of this transition. Socially, the growth of the middle class—primarily driven by the younger generation and technocrats like Mohammed bin Salman— aims to establish a new social base. Reforms promoting women's rights and social liberties have continued to demand further freedoms. However, despite these reforms, political restrictions have persisted. Mohammed bin Salman's approach to political figures such as Mohammed bin Nayef, the arrests at the Ritz-Carlton in November 2017, and the suppression of political parties and Brotherhood movement activists have caused political development to regress relative to economic progress. In Iran, during the second Pahlavi era, the political space was similarly constrained. The coup of 18 Mordad 1953 led to increased political repression, yet the surge in oil prices during the 1950s facilitated efforts to develop infrastructure. Despite this, the Pahlavi government was unable to control the political space effectively, leading to unbalanced development. The parallels between the unbalanced development approaches in pre-Islamic Revolution Iran and Saudi Arabia today suggest that Saudi Arabia's recent trajectory may have reached an impasse, with structural changes underway. This article aims to draw comparisons between these two political systems, focusing on their development experiences—specifically, Saudi Arabia today and the second Pahlavi era in Iran. We will examine the economic, political, and social dimensions of both cases through a comparative approach. Initially, we will address the concepts of sustainable development and participation, extracting key variables, followed by an analysis of the social variables in both periods.

Methodology

This research investigates the concept of unbalanced development through a descriptive-analytical approach, utilizing documentary data. It compares the policies of Saudi Arabia under King Salman with those of the second Pahlavi government, focusing specifically on three main areas: politics, economy, and society and culture, each comprising various interconnected variables.

Results and discussion

The process of unbalanced development seems to be emerging as a new model during an era when the liberal international order is weakening. China, as the most prominent example within this order, has managed to maintain political stability despite these global shifts. In this context, the common variables observed in Iran

during the second Pahlavi era and in Saudi Arabia under King Salman merit detailed discussion. However, a key distinction between these two systems is their different temporal contexts; this does not necessarily mean that King Salman and Mohammed bin Salman will follow the same path as the Pahlavi government. While the economy is arguably the most critical initial step in the development process, economic progress alone is insufficient for holistic development. Historically, both the second Pahlavi government and King Salman's administration began with ambitious economic programs aimed at achieving "civilization" through economic growth. Despite their shared goals, two vital variables have played influential roles: economic diversification—moving away from oil-dependent rentier economies—and attracting foreign investment as an essential alternative source of revenue. In the social sphere, variables such as the growth of a young population eager for participation in social, economic, and political decision-making, combined with increased urbanization, internal migration, and immigration, are transforming societal perceptions of participation. The expansion of educational infrastructure has fostered a significant educated middle class, which has become a key driver of political change. Over time, participation in social and economic spheres has spilled over into the political arena, leading to increased demands for political engagement. Since the political structures of both Iran and Saudi Arabia have been unwilling or unable to accommodate this rising participation, political activism has often occurred outside official channels. The second Pahlavi government responded swiftly to these developments, especially after the 1953 coup, whereas Saudi Arabia is still in the early stages of social development, with political participation not yet widespread. An important factor that inhibits revolutionary change in Saudi Arabia is its demographic composition, notably its large expatriate population, which creates significant social distinctions and helps maintain stability. Political variables, along with social and economic factors, are fundamental to development, yet in highly centralized systems, political change tends to lag behind social and economic transformations. During the second Pahlavi era, Iran was characterized by a highly centralized political structure, marked by an imbalance in foreign policy and a narrow view of political parties, which ultimately limited its ability to manage rapid development effectively.

Conclusion

The unbalanced development observed during the second Pahlavi period in Iran and in Saudi Arabia under King Salman, particularly at its peak, has brought the developmental trajectories of the two countries closer together. In both cases, the transition from economic to social development did not translate into political advancement. Although Saudi Arabia can be considered somewhat intermediate in this regard, its current movement trends do not indicate signs of political progress. The development model pursued by the second Pahlavi government ultimately led to widespread public dissatisfaction, culminating in the Islamic Revolution of 1979. However, this does not necessarily mean that the structural similarities or approaches of the two systems will produce identical outcomes. In Saudi Arabia, variables such as the diversity within the population have contributed to decreasing public cohesion regarding political participation. Conversely, the transformation of Saudi society from a traditional social structure into a modern one aligns with current social policy discourses, representing a significant point of difference from

Iran's Pahlavi society. Both cases start reform initiatives from the top—within central structures—meaning that these centralized systems continue to operate in a manner that maintains their centralization even while expanding social freedoms. The Chinese governance model offers an alternative example: despite being an unbalanced and less challenging development approach, it has demonstrated that economic and social development can be achieved without corresponding political reforms, leading to sustainable development in the medium term. Although this governance model differs from liberal democratic approaches, its practical reliability is evident at least over the medium term. During the Pahlavi era, Iran's rapid adoption of the "open door" policy, combined with the lack of readiness within its political and social structures for genuine political development, ultimately led to structural collapse. In contrast, Saudi Arabia has so far been very cautious; despite Western pressures to expand political space, it has resisted significant reforms in this area. Instead, the Saudi government has attempted to offset this restriction by expanding public freedoms and investing in recreational and social infrastructure to temper public pressures, especially considering the large and youthful demographics. Nonetheless, it remains uncertain how effectively the Saudi government can meet the demands of social and economic development aligned with public expectations. Similar to the Pahlavi government, the Saudi regime—both under King Salman and potentially under Mohammed bin Salman—may face the phenomenon of "rising expectations," which could ultimately lead to political deadlock.

توسعه نامتوازن و آینده تحولات سیاسی در عربستان سعودی (مطالعه تطبیقی ایران عصر پهلوی دوم و دولت ملک سلمان)

سجاد محسنی^۱، حسن احمدیان^۲

^۱ نویسنده مسئول، استادیار، روابط بین الملل، دانشگاه بین المللی اهل بیت، تهران، ایران. رایانامه: s.mohseni@abu.ac.ir

^۲ استادیار، روابط بین الملل، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: hahmadian@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۱۱/۰۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۱۲/۰۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۱۲/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

توسعه نامتوازن،
گذار چندبعدی،
عربستان سعودی،
دولت دوم پهلوی،
چشم‌انداز ۲۰۳۰.

هدف از این مقاله بررسی وجوه اشتراک و افتراق تجربه توسعه شتابان در عربستان سعودی و ایران پیش از انقلاب اسلامی است. خوانش‌هایی که دولت ملک سلمان و مدیریت توسعه‌محور محمد بن سلمان را با رویکردهای دولت دوم پهلوی در همان زمینه مقایسه می‌کند، در فضای نخبگی ایران و نیز عربستان رواج یافته و موجب طرح پرسش‌هایی جدی شده است. روی کار آمدن محمد بن سلمان نقطه عطفی در مسیر حرکت سیاست، اقتصاد و روندهای اجتماعی در آن کشور است. در یک نگاه مقایسه‌ای به تاریخ تحولات ایران پیش از انقلاب اسلامی، حداقل در سطح کلان شاهد روندهای مشابهی هستیم؛ روندهایی که در نهایت به سقوط دولت پهلوی انجامید. پرسش اصلی مقاله بر مهم‌ترین وجوه اشتراک دو ساختار سیاسی از منظر نگاه به توسعه و شیوه اجرای آن متمرکز است: وجوه تشابه دو تجربه توسعه‌گرایی در عربستان امروز از یک سو و تجربه دوران پهلوی دوم در ایران از سوی دیگر چیست. برای پاسخ و تبیین میزان اشتراک دو ساختار مورد بررسی، دست به بررسی ابعاد مشترک اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن دو زده و در یک رویکرد مقایسه‌ای میان دولت ملک سلمان به رهبری محمد بن سلمان با دوره پهلوی دوم در ایران به مشابهت‌های شایان توجهی در روندهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی رسیدیم که می‌توان آن را در «توسعه نامتوازن» خلاصه کرد. پرسش آینده‌پژوهانه متفرع از این پژوهش آن است که خروجی توسعه نامتوازی که در ایران از عوامل سقوط شاه قلمداد می‌شود، در عربستان به چه صورت بروز خواهد کرد.

* **استناد:** محسنی، سجاد؛ احمدیان، حسن (۱۴۰۴). توسعه نامتوازن و آینده تحولات سیاسی در عربستان سعودی (مطالعه تطبیقی ایران عصر پهلوی دوم و دولت ملک سلمان)، *فصلنامه سیاست*، ۵۵ (۲)، ۵۸۰-۵۴۹.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2025.388793.1008278>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

به نظر می‌رسد حتی اگر جهان وارد فازهای جدیدی از ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و تکنولوژیک شود، همچنان تعریف دولت بر پایه مردم، سرزمین، حاکمیت و حکومت تغییر چندانی نخواهد کرد. جمعیت به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های دولت بخش زیادی از فرصت و تهدیدهای سیاسی و اجتماعی را در درون خود دارد. کیفیت خدمات اجتماعی، نوع جامعه‌پذیری، مشروعیت سیاسی و قدرت نفوذ ایدئولوژیک مؤلفه‌هایی هستند که در کنار متغیرهای بی‌شمار دیگر کیفیت یک جامعه را به وجود می‌آورند. تمرکز بر این مسئله سبب شده است تا بسیاری از کشورهای غرب آسیا برنامه‌های توسعه‌ای بلندمدتی ارائه دهند.

عربستان سعودی به عنوان یکی از مهم‌ترین رقبای منطقه‌ای ایران با روی کار آمدن دولت ملک سلمان و ولیعهدی محمد بن سلمان تلاش کرده تا مسیر جدیدی را تجربه کند. گذار از اقتصاد نفتی به اقتصاد پسانفتی و توسعه اقتصادی و ارائه آزادی‌های اجتماعی برنامه‌هایی بودند که مورد توجه قرار گرفتند. در حوزه اقتصادی آرامکو قطب اقتصاد نفتی عربستان باید تأمین‌کننده هزینه‌های گذار اقتصادی باشد. در حوزه اجتماعی طبقه متوسط در حال رشد است، طبقه‌ای که محمد بن سلمان به عنوان نماینده نسل جوان و تکنوکرات تلاش دارد تا در میان آنها پایگاه اجتماعی به دست آورد. رویکرد اصلاحی به حوزه زنان و آزادی‌های اجتماعی نیز سبب شده است تا تقاضا برای آزادی‌های بیشتر همچنان ادامه داشته باشد. با وجود این؛ سخت‌گیری‌های سیاسی همچنان ادامه دارد. رویکرد بن سلمان به محمد بن نایف و حذف و محدود کردن فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی وی در کنار بازداشت‌های هتل ریتز کارلتون در نوامبر ۲۰۱۷ رویکرد سخت‌گیرانه به احزاب سیاسی و به خصوص فعالان جریان‌های اخوانی در عربستان سعودی سبب شده است تا توسعه سیاسی مسیر معکوسی را از توسعه اقتصادی تجربه کند.

در سوی دیگر در یک رویکرد مقایسه‌ای می‌توان گفت که شکل ساختار سیاسی عربستان سعودی، با ساختار سیاسی در دوره پهلوی دوم تفاوت‌های داشت که می‌توان به وجود مجلس شورای ملی در کنار احزاب سیاسی اشاره کرد؛ اگرچه پوشیده نیست که کارکرد هر دو ارگان حکایت از نمادین بودن آنها دارد، اما به صورت کلی نوع کارکرد دو ساختار خارج از شکل آن شباهت‌های زیادی داشته است. بر این اساس، در دوره پهلوی دوم نیز رویکرد مشابهی به توسعه وجود داشت، به گونه‌ای که با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، فضای سیاسی در ایران بیش از پیش بسته شد و در سمت مقابل افزایش قیمت نفت در دهه پنجاه سبب تلاش برای توسعه زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی شد. دولت پهلوی دوم نتوانست با چنین برنامه توسعه‌ای نامتوازن فضای سیاسی ایران را کنترل کند. در واقع شباهت‌های شایان توجه رویکردهای نامتوازن به توسعه در دوره پیش از انقلاب اسلامی و عربستان امروز، تصور به بن‌بست رسیدن

توسعه نامتوازن عربستان در دوره ملک سلمان و وقوع تحولات ساختاری در آن کشور را تقویت می‌کند. پژوهش پیش رو به دنبال ترسیم وجوه افتراق و اشتراک دو ساختار سیاسی با تمرکز بر دو تجربه توسعه‌گرایی در عربستان امروز از یک سو و تجربه دوران پهلوی دوم در ایران از سوی دیگر است. بنابراین سؤالات مهمی که پیش رو است این خواهد بود که با توجه به وجوه اشتراک دو ساختار سیاسی از حیث کارکرد و به خصوص توسعه نامتوازن، آیا دولت سعودی نیز به سرنوشت دولت پهلوی دوم دچار خواهد شد؟ آیا دولت سعودی از این میزان خودآگاهی برخوردار است که به مانند پهلوی دوم سیاست «فضای باز سیاسی» را به صورت ناگهانی اعمال نکند؟ و در نهایت آیا الگوبرداری از مدل حاکمیت چینی می‌تواند برای دولت سعودی مناسب باشد؟ سؤالاتی که پژوهش پیش رو تلاش دارد تا به آنها پاسخ بدهد. به این منظور، ابعاد مشترک اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن دو در یک رویکرد مقایسه‌ای بررسی خواهد شد.

۲. روش پژوهش

پژوهش پیش رو تلاش کرده تا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر گردآوری اسنادی داده‌ها در قالب مفهوم «توسعه نامتوازن» به مقایسه سیاست‌های عربستان سعودی ملک سلمان و دولت دوم پهلوی بپردازد که عمده تمرکز بر سه حوزه سیاست، اقتصاد و جامعه و فرهنگ بوده است که هر کدام از این کلان موضوعات، متغیرهای مختلفی را در درون خود دارد.

۳. چارچوب مفهومی: توسعه نامتوازن و گذار چندبعدی

توسعه در مفهوم کلی خود ابعاد متفاوتی را در برمی‌گیرد که گستره‌ای از توسعه اقتصادی و اجتماعی تا توسعه سیاسی و زیست‌محیطی را شامل می‌شود. با وجود این، چگونگی توازن و تعادل در ابعاد توسعه می‌تواند مسیر پایدار و متوازن یا عدم پایداری و نامتوازن بودن توسعه را تعیین کند. توسعه به عنوان یک مفهوم، با معانی، تفاسیر و نظریه‌های گوناگونی از سوی محققان مختلف همراه بوده است. توسعه به عنوان یک فرایند تکاملی تعریف می‌شود که در آن ظرفیت انسان از نظر شروع ساختارهای جدید، مقابله با مشکلات، سازگاری با تغییرات مستمر و تلاش هدفمند و خلاقانه برای دستیابی به اهداف جدید افزایش می‌یابد. از نظر ریس^۱، توسعه به عنوان یک وضعیت اجتماعی در یک ملت درک می‌شود که در آن نیازهای جمعیت آن با استفاده منطقی و پایدار از منابع و سیستم‌های طبیعی برآورده می‌شود (Mensah, 2019: 4). توسعه در

نظریه و عمل می‌تواند دامنه‌ای از متوازن تا کاملاً نامتوازن را در برگیرد که در این بحث، تمرکز بر مفهوم توسعه نامتوازن است.

«توسعه نامتوازن»^۱ یکی از مهم‌ترین متغیرهایی است که در بسیاری از جوامع به‌خصوص جهان سوم قابل مشاهده است. از دید هانتینگتون^۲ در این جوامع تلاش‌ها برای عبور از وضعیت حال به وضعیت مطلوب اغلب با برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی آغاز می‌شود و با تحولات سیاسی به پایان می‌رسد که در این حالت سیستم سیاسی مسیرهای مختلفی برای گذار دارد (Huntington, 2006: 177)؛ به عبارت دیگر هانتینگتون بر این باور است که عمدتاً مسیر توسعه در کشورهای کمتر توسعه‌یافته به‌درستی پیموده نشده و در مرحله توسعه سیاسی متوقف می‌شود که اساساً چنین روندی «توسعه پایدار»^۳ را به خطر می‌اندازد و خشونت هم میان سطح اجتماعی با نهادهای سیاسی و هم در لایه‌های قومی را افزایش می‌دهد.

توسعه پایدار البته مفهومی پیچیده‌تر است که یک متغیر کلیدی در درون خود به نام «مشارکت»^۴ دارد. مشارکت بسته به شرایط هر کشور می‌تواند در قالب اقتصادی، سیاسی و یا اجتماعی تعریف شود، با وجود این، مشارکت در «روابط قدرت»^۵ برای شکل‌دهی به ساختارهای اقتصادی، سیاسی و اجتماعی «مفهوم کامل‌تری را ارائه می‌کند. تلاش برای مشارکت خارج از خواست ساختار سیاسی می‌تواند به آشوب و بی‌نظمی منجر شود و بدون حمایت دولت از طرح‌های مشارکتی نیز، توسعه متوازن و پایدار دشوار و ضعیف خواهد بود (Lacroix et al., 2011: 148). هانتینگتون بر این باور است که در برخی موارد حمایت دولت از توسعه به حوزه سیاسی تسری نمی‌یابد و این ناترازی در بلندمدت سبب نارضایتی از دستگاه سیاسی می‌شود. از دید هانتینگتون تداوم این روند می‌تواند به انقلاب منجر شود و اغلب انقلاب در جوامعی رخ می‌دهد که در مرحله «گذار»^۶ از یک بعد توسعه به بعد دیگری؛ به عبارت دیگر، دستگاه سیاسی در پی مدرنیزاسیون می‌تواند دچار تحول شود.

یک جامعه سنتی در دوران گذار، توان تطبیق با شرایط جدید را ندارد به همین سبب افزایش سرعت در مدرنیزاسیون می‌تواند تغییر ساختار سیاسی را به دنبال داشته باشد. اغلب گذار از حوزه اقتصادی و اجتماعی آغاز می‌شود و گذار سیاسی آخرین مرحله از گذار است که عدم تمایل سیستم‌های سیاسی مرکزگرا برای توزیع قدرت، عبور از این مرحله را دشوار می‌سازد. در مرحله

-
1. Unbalanced Development
 2. Huntington
 3. Sustainable Development
 4. Participation
 5. Power Relationships
 6. Transformation

گذار اساساً جایگاه و نقش «طبقه متوسط»^۱ اهمیت بیشتری دارد. در حوزه اجتماعی شهرنشینی به سرعت افزایش می‌یابد، نرخ سواد بالا می‌رود و طبقه متوسط قدرتمندتر می‌شود، اقتصاد صنعتی گسترش می‌یابد، درآمد سرانه بالا می‌رود و در نهایت رسانه‌های جمعی گسترده می‌شود. از دید هانتینگتون تنش‌های اجتماعی^۲ در خلال گذار، گریزناپذیر است و روند «مدرنیزاسیون»^۳ بر تمامی سطوح اجتماعی تأثیر می‌گذارد (Kreutzmann, 1999: 258). با وجود اینها، مدرنیزاسیون سیاسی شامل دموکراسی، ثبات، تمایز ساختاری، الگوهای دستیابی به اهداف سیاسی و همگرایی ملی در بهترین حالت مشکوک و در بدترین حالت رو به نزول است. در صورتیکه ابعاد مختلف توسعه به صورت متوازن پیش نرود، بی‌ثباتی به جای ثبات و کودتا و شورش جایگزین دموکراسی و فعالیت حزبی خواهد شد (Huntington, 2006: 35-36). در این مسیر برای ایجاد توسعه، مدرنیزاسیون گریزناپذیر است و هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند از درگیر شدن در این روند خودداری کند (Berger, 1998: 51). با تمامی این توضیحات، برای گذار بدون خطر از مرحله توسعه و مدرنیزاسیون و دستیابی به توسعه متوازن و پایدار به نظر می‌رسد که ذکر چند نکته قابل تأمل است:

نخست اینکه توسعه با تقاضای مشارکت همراه است، به این معنا که با حرکت در مسیر توسعه، جامعه تلاش دارد تا بخشی از این مسیر باشد و بر آن در راستای منافع خود اثر بگذارد. در صورتی که این تمایل به مشارکت پس زده شود، این احتمال وجود دارد که از روش‌های تعریف‌نشده بروز و ظهور یابد که به نوعی می‌تواند در قالب انقلاب، کودتا یا فعالیت‌های مخفی باشد.

دوم اینکه توسعه بخشی از حوزه‌ها و عقب‌ماندگی سایر حوزه‌ها توسعه نامتوازن و ناپایدار ایجاد می‌کند که در درازمدت بخش‌های توسعه‌یافته را نیز زیر سؤال می‌برد. به نوعی می‌توان گفت عموماً «توسعه بخشی یا موضعی»^۴ اگرچه در کوتاه‌مدت می‌تواند قابل توجه باشد، اما در بلندمدت به پدیده‌ای ضد خود تبدیل می‌شود، به صورتی که افکار عمومی بیش از بخش‌های توسعه‌یافته، بر حوزه‌های توسعه‌نیافته تمرکز می‌کند.

سوم اینکه در عمده کشورهای جهان کمتر توسعه‌یافته آخرین بخش از توسعه، توسعه سیاسی است که اغلب فرصتی برای پرداختن به آن از سوی دولت‌ها پیدا نمی‌شود و قبل از آن تحولات سیاسی رخ می‌دهد. البته لزوماً نمی‌توان آن را به عنوان قاعده کاملاً اثبات‌شده در نظر گرفت، اما تجربه تاریخی حکایت از این امر داشته است.

-
1. Middle class
 2. societal rifts
 3. modernization process
 4. Partial development

چهارم و در نهایت اینکه توسعه اقتصادی با طرح‌های بلندپروازانه آغاز می‌شود؛ اما دچار فسادهای اقتصادی و سیاسی می‌شود. فسادهای سیستمیک، اقتصاد فردمحور و به‌کار گرفته شدن منابع اقتصادی در راستای خواست‌های سیاسی مهم‌ترین آفت‌های گذار هستند. از سوی دیگر به‌خصوص در کشورهای با اقتصاد رانتی در صورتیکه در زمان مناسب، درآمدهای حاصله از منبع رانتی به متنوع‌سازی اقتصادی منجر نشود، تهدیدهای اقتصادی عمیقی بر ساختار سیاسی برجای خواهد گذاشت که در نهایت می‌تواند به نارضایتی سیاسی منجر شود.

با توجه به این شاخص‌ها می‌توان گفت در سه حوزه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران پیش از انقلاب ۱۹۷۹ و دولت سعودی با محوریت بن سلمان تشابهاتی دارند؛ آنچه سبب شده این پیش‌فرض را به‌وجود آورد که در صورت تحقق چشم‌اندازهای اقتصادی و اجتماعی دولت سعودی و عقب‌ماندگی حوزه سیاسی از سایر حوزه‌ها باید در یک بازه میان‌مدت شاهد چالش‌های سیاسی در این کشور بود اگرچه همان‌گونه که ذکر شد لزوماً نمی‌توان این فرض را امری مسلم فرض کرد. در زیر تلاش شده است تا متغیرهای مشترک توضیح داده شود و متغیرهای متعدد در سه حوزه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بررسی شود.

۴. یافته‌های پژوهش

به‌نظر می‌رسد فرایند توسعه نامتوازن در حال تبدیل شدن به الگویی جدید برای توسعه در عصر تضعیف «نظم بین‌المللی لیبرالی»^۱ است. چین به‌عنوان مهم‌ترین نمونه این نظم همچنان توانسته ثبات سیاسی خود را حفظ کند. در سمت دیگر اما دولت پهلوی دوم نتوانست فرایند گذار در ساختار را به‌خوبی مدیریت کند که در نهایت به انقلاب اسلامی در ۱۹۷۹ منجر شد. اینکه تا چه حد عربستان سعودی بتواند فرایند گذار را طی کند، به متغیرهای زیاد داخلی و خارجی بستگی دارد. در زیر به تفصیل به متغیرهای مشترک ایران عصر پهلوی دوم و دولت ملک سلمان پرداخته خواهد شد، اگرچه به‌صورت کلی، فضای زمانی متفاوت و رویکرد دو دولت به مراکز قدرت و به‌خصوص نقش ایالات متحده در حمایت یا عدم حمایت از دو دولت، مهم‌ترین وجه تمایز دو سیستم است که می‌تواند لزوماً به پیموده شدن مسیر دولت دوم پهلوی برای دولت ملک سلمان و به‌خصوص محمد بن سلمان منجر نشود.

۴.۱. متغیرهای اقتصادی

1. Liberal international order

اقتصاد را شاید بتوان نخستین و مهم‌ترین گام در فرایند توسعه دانست، با وجود این، هیچ‌گاه شرط کافی توسعه نبوده است. نگاهی تاریخی به سیاست دو دولت پهلوی دوم و دولت ملک سلمان نشان می‌دهد که هر دو ساختار، فرایند توسعه را با برنامه‌های بلندپروازانه اقتصادی آغاز کردند، به‌صورتی که به‌نوعی رسیدن به «تمدن»^۱ را از مسیر اقتصاد تعریف کردند. با وجود این دو متغیر مهم در حوزه اقتصاد وجود دارد که موتور محرک توسعه بوده است که نخست «متنوع‌سازی اقتصادی»^۲ برای خروج از اقتصاد رانتیری و دوم جذب «سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی»^۳ به‌عنوان مهم‌ترین منبع جایگزین نفت بوده است. در زیر به‌صورت کامل‌تر به این سه مبحث پرداخته خواهد شد.

۱.۱.۴. متنوع‌سازی اقتصادی

به‌صورت کلی سخن گفتن از اقتصاد ایران و عربستان سعودی بدون توجه به اقتصاد نفتی امکان‌پذیر نیست. اگرچه همواره تلاش‌هایی برای عبور از اقتصاد نفتی و متنوع‌سازی اقتصادی صورت گرفته، اما همچنان نفت برای هر دو کشور مهم‌ترین منبع درآمد اقتصادی بوده است. در یک مقایسه کلی هر دو ساختار سیاسی تلاش کردند تا به‌نوعی چشم‌اندازهای اقتصادی خود را عبور از وابستگی به درآمدهای نفتی طراحی کنند. این چشم‌انداز برای دولت پهلوی در قالب «برنامه‌های عمرانی»، شامل پنج برنامه از ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۶ و برای دولت سعودی در قالب «چشم‌انداز ۲۰۳۰» خود را نشان داد. درآمد دولت پهلوی دوم از فروش نفت طی شوک‌های اقتصادی از ۴۵ میلیون دلار در سال ۱۳۳۰ به ۱ میلیارد و ۸۷۰ میلیون دلار در ۱۳۵۰ رسید. اوج درآمدهای نفتی را می‌توان از ۱۳۵۲ به بعد دانست که درآمد نفت به ۵ میلیارد و ۶۰۰ میلیون دلار و سپس به بیش از ۱۸ میلیارد دلار رسید (Hosseinzadeh *et al.*, 2022: 16). افزایش میزان درآمدهای نفتی و افزایش نیاز جهانی به این کالای راهبردی سبب شد تا برنامه‌های توسعه در دولت پهلوی با تعویق روبه‌رو شود. از سوی دیگر برخی حوزه‌ها در اولویت سرمایه‌گذاری بودند. مجموع این درآمدها که اغلب در زیرساخت‌های نظامی هزینه می‌شد تا حدودی تمایل به انتخاب مسیر دشوارتر متنوع‌سازی اقتصادی را کمرنگ کرده بود. با وجود این اقداماتی نیز برای حرکت به سمت متنوع‌سازی اقتصادی صورت گرفت که اغلب به برنامه‌های عمرانی محدود می‌شد (Azghandi, 2003: 190). اگرچه برنامه عمرانی اول که در بازه زمانی ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۳ طراحی شده بود به‌سبب تحولات سیاسی و سپس کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تحقق نیافت، اما

1. Civilization
2. Economic Diversification
3. Foreign Direct Investment

برنامه عمرانی اجرا شده بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۱ تحت عنوان برنامه عمرانی چهارم، با اختصاص بودجه‌ای معادل ۶/۷ میلیارد دلار را می‌توان یکی از موفق‌ترین برنامه‌ها دانست که رشد اقتصادی سالانه ۱۵ درصد و معادل کشورهایی مانند سنگاپور و کره جنوبی را نشان می‌داد. این روند در برنامه پنجم نیز ادامه یافت و بودجه‌ای معادل ۵۵ میلیارد دلار برای توسعه تخصیص داده شد و پیش‌بینی می‌شد که رشد اقتصادی به ۲۶ درصد برسد (Afkhami, 2009: 327).

اولویت موضوعی و جغرافیایی درآمدهای نفتی سبب شده بود تا در زمینه توسعه اقتصادی نیز چندان تعادل و توازن برقرار نباشد. مشکلی که برنامه‌های عمرانی برای دولت دوم پهلوی ایجاد می‌کرد این بود که این برنامه‌ها بیشتر جمعیت شهری را هدف قرار می‌داد و تقاضا برای مشارکت سیاسی را نیز به‌خود خود بالا برده بود که در برنامه پنجم و آخرین برنامه عمرانی خود را نشان داد. دولت پهلوی در برنامه دوم و سوم بیش از دو و نیم میلیارد دلار به حوزه صنعت اختصاص داد که هدف از این کار تولید کالاهای مصرفی مورد نیاز بازار داخلی و تشویق رشد صنایع مادر در کنار صنایع نفتی و پتروشیمی بود که شامل صنایع فولاد و ابزارهای ماشینی می‌شد. در واقع می‌توان گفت که به تعبیر آبراهامیان، ایران به‌دنبال سرمایه‌گذاری هنگفت در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۵ شاهد «انقلاب صنعتی کوچک»^۱ بود (Abrahamian, 2005: 528). به عبارت دیگر درآمد حاصل از نفت عمده‌تاً در «صنایع سبک»^۲ مانند صنعت بافندگی و شکر سرمایه‌گذاری می‌شد که فناوری آن اغلب از آلمان وارد می‌شد که این موضوع خود نیاز به نیروی کار مهارت محور را افزایش می‌داد (Katouzian, 2022: 205). مجموع این شرایط اما سبب نشده بود که توسعه سیاسی نیز همپای اقتصاد حرکت کند و دولت پهلوی دوم نتوانست به سلامت فرایند گذار را طی کند. از سوی دیگر اقتصاد ایران با رشد در حوزه صنایع کوچک همچنان به عنوان یک اقتصاد نفتی شناخته می‌شد که با وقوع انقلاب اسلامی به صورت کلی چشم‌انداز برنامه‌های عمرانی در قالب طراحی شده دولت دوم پهلوی نیز تغییر کرد که همان‌طور که عنوان شد عدم تعادل در بخش‌های مختلف و به‌خصوص بخش سیاسی، به زیر سؤال رفتن سایر سطوح توسعه در عصر دوم پهلوی نیز منجر شد. در سوی دیگر اما متنوع‌سازی اقتصادی در عربستان سعودی به دلیل فاصله زمانی و گفتمان حاکم بر کشورهای رانتی شکل جدی‌تری پیدا کرد تا بتواند از این طریق وابستگی خود را به درآمدهای نفتی در بازه زمانی میان‌مدت و بلندمدت کاهش دهد (Havrland & Darandary, 2021: 4).

عربستان سعودی در دولت جدید خود تلاش کرد تا رویکرد متفاوتی را دنبال کند. به همین منظور «چشم‌انداز ۲۰۳۰»^۳ طراحی و محمد بن سلمان به عنوان مهم‌ترین نماد آن شناخته شد.

1. Small Industrial Revolution
2. Light Industries
3. Vision 2030

این سیاست اگرچه در دهه ۱۹۹۰ از سوی ملک فهد نیز پایه‌گذاری شد، اما تا زمان به قدرت رسیدن محمد بن سلمان چندان جدی گرفته نشد. دولت سعودی قبلاً در سال ۱۹۹۸ به این درک رسید که کشور نمی‌تواند کاملاً به درآمد نفتی متکی باشد، به همین سبب برخی اصلاحات مانند افزایش قیمت بنزین برای مصرف‌کنندگان، افزایش قیمت خدمات دولتی و کاهش یارانه‌های کشاورزی را اعلام کرد. دولت‌های رانتیر از جمله دولت سعودی پیش از این به سبب کسب درآمدهای نفتی، مالیات را به عنوان منبع درآمدی جدی تلقی نکرده بود، به همین سبب سهم مشارکت عمومی را نیز به حداقل رسانده بود که این موضوع امکان هرگونه اعتراض از عموم مردم را سلب می‌کرد. با وجود این، با حذف و یا کاهش یارانه‌ها، مهم‌ترین تلاش در دولت سعودی برای متنوع‌سازی اقتصاد و درآمد در ۲۵ آوریل ۲۰۱۶ آغاز شد، جایی که محمد بن سلمان برنامه متنوع‌سازی اقتصادی را در قالب «چشم‌انداز ۲۰۳۰» اعلام کرد. این برنامه شامل «اصلاحات ساختاری بهبودیافته»^۱، «شفافیت اقتصادی»^۲ و «بسته سیاستی» دیگر می‌شد (Horschig, 2016: 2). مهم‌ترین سهم را در این متنوع‌سازی، جذب سرمایه خارجی و گردشگری دارد. عربستان سعودی تلاش کرد تا با فراهم ساختن زمینه‌های اجتماعی و افکار عمومی، تغییرات اقتصادی را که می‌توانست متضمن تغییرات اجتماعی نیز باشد آغاز کند. از دید دولت سعودی آنچه می‌توانست مهم‌ترین منبع جایگزین درآمدهای نفتی برای گذار به اقتصاد پسانفتی باشد، جذب سرمایه‌گذاری خارجی با تمرکز بر صنعت گردشگری است. این دولت تلاش دارد تا بر اساس سند ۲۰۳۰ درآمد حاصل از گردشگری را جایگزین اقتصاد نفتی کند (Fattouh & Sen, 2016: 3) به همین سبب سرمایه‌گذاری گسترده‌ای در این حوزه داشته است. بر همین اساس میزان گردشگران در دولت ملک سلمان افزایش چشمگیری یافت. در این فرایند آمار گردشگران سعودی در سال ۲۰۲۳ به ۲۷/۴ میلیون نفر رسید که درآمدی در حدود ۱۴۱/۲ میلیارد ریال سعودی را در پی داشته است که این آمار ۵۶ درصد افزایش در حوزه گردشگری به نسبت سال ۲۰۱۹ را نشان می‌دهد که به بهبود جایگاه عربستان در کشورهای «گروه ۲۰»^۳ نیز منجر شده است. این بهبود آمار شامل گردشگران داخلی نیز می‌شود که در این سال آمار ۸۱/۹ میلیون مسافرت را ثبت کرده که سبب پویایی و تنوع اقتصادی نیز شده است.^۴

در مجموع و در مقام مقایسه به نظر می‌رسد چشم‌اندازهای هر دو دولت تا حدود زیادی بلندپروازانه‌تر از توان و پتانسیل منطقه‌ای هر دو کشور طراحی شده است، با این تفاوت که

1. improved structural reform

2. Economic Transparency

3. G.20

4. https://www.oecd-ilibrary.org/saudi-arabia_0ad599f9-en.pdf?itemId=%2Fcontent%2F0ad599f9-en&mimeType=pdf

عربستان سعودی علاوه بر نفت به عنوان موتور محرک اقتصاد این کشور، به سبب وجود حرمین شریفین در این کشور سابقه کسب درآمد از این طریق را نیز داشته که تلاش دارد تا تجربه مدیریتی در حوزه توریسم زیارتی را به سایر ابعاد توریسم تسری بدهد. مورد دیگر اینکه عمده درآمدهای حاصل از فروش نفت در دوره پهلوی دوم در زیرساخت‌های صنعتی سرمایه‌گذاری شد که البته این امر به ورود فناوری به کشور منجر نشده بود، این در حالی است که چشم‌انداز ۲۰۳۰ به نسبت دامنه موضوعی، حوزه وسیع‌تری را در نظر گرفته است، اگرچه در عمل عمده تمرکز بر صنعت گردشگری بوده است. متغیر مهم دیگری که در کنار چشم‌اندازها اهمیت دارد، جذب سرمایه‌گذاری خارجی است، چراکه اساساً چشم‌انداز سعودی و برنامه عمرانی دولت دوم پهلوی به منابع مالی فراتر از فروش نفت نیاز داشته‌اند. در زیر به این مبحث پرداخته خواهد شد.

۲.۱.۴. جذب سرمایه خارجی

به نظر می‌رسد که هر دو سیستم سیاسی برای جبران بلندپروازی‌های اقتصادی نیازمند سرمایه‌گذاری بیش از درآمدهای نفتی بوده‌اند، به همین منظور برنامه جذب سرمایه خارجی در دستور کار قرار گرفت. یک تفاوت مهم که به صورت کلی در دو سیستم می‌توان یافت اینکه بخش عمده‌ای از هزینه‌های نوسازی اقتصادی ایران در پهلوی دوم در قالب وام از سوی کشورهای خارجی و به خصوص ایالات متحده آمریکا بوده است. حوزه صنعت و نظامی‌گری مهم‌ترین حوزه‌هایی بودند که پهلوی دوم تلاش کرد تا سرمایه‌های خارجی جذب‌شده را به سمت آن هدایت کند. در سال ۱۹۷۴ مجله *تشیگل* آلمان گزارشی به قلم پیتیر بروگه^۱ از رفت‌وآمدهای گسترده مدیران صنعتی آلمان به تهران برای انجام مذاکرات درباره انتقال صنایع جدید به ایران منتشر کرد؛ در این گزارش، نام شرکت‌هایی مانند آ. ای. جی^۲، دلیو.کی.آ^۳ و کروپ^۴ مطرح شد که بر اساس آن گفته می‌شود مدیران ۱۱۰ شرکت صنعتی آلمانی به ایران آمدند و در زمینه‌های حمل‌ونقل ریلی درون‌شهری اعلام آمادگی کردند (Vashmeh et al., 2016: 38). با وجود این، دلایل مختلفی مانند درآمد بدون دردر نفت و عدم احساس نیاز به درآمدهای جایگزین و سپس وقوع انقلاب اسلامی در ۱۹۷۹ در عمل فضایی برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی مداوم و پیوسته فراهم نکرد. جدول ۱ به صورت اجمالی درآمدهای مالی قابل استفاده به ارز خارجی را نشان می‌دهد که حکایت از این دارد که سرمایه‌گذاری خارجی در کنار کمک‌های مالی و نظامی به‌صورت وام بلاعوض به دولت دوم پهلوی صورت گرفته است.

-
1. Piter Bruge
 2. AEG
 3. WKA
 4. Krupp

جدول ۱. سرمایه مالی قابل استفاده به ارز خارجی (۱۳۴۱-۱۳۳۴)

نوع سرمایه مالی	میلیون دلار	درصد
عواید نفت	۲۱۲۹	۶۲/۵
سرمایه گذاری و کمک های خارجی	۱۲۷۸	۳۷/۵
کمک های غیرنظامی و وام های آمریکا	۶۸۱	۲۰
کمک های نظامی بلاعوض آمریکا	۴۶۹	۱۳/۸
کمک های انگلیس	۲۸	۰/۸
سرمایه گذاری خارجی تا ۱۳۴۰	۱۰۰	۲/۹
کل به جز کمک های نظامی	۲۹۳۸	۸۶/۲
کل	۳۴۰۷	۱۰۰

منبع: (Homayoun Katouzian, 1995: 249)

بنابر جدول ۱ همان گونه که عنوان شد، بخش زیادی از ارزهای خارجی نه در قالب سرمایه گذاری بلکه در قالب وام های خارجی و یا بلاعوض بوده است، به همین سبب نمی توان آن را به معنای واقعی و به تعبیر امروز در فضای بازار آزاد، تلاش کنشگران خارجی برای سرمایه گذاری اقتصادی دانست. این شرایط کمی برای دولت سعودی متفاوت به نظر می رسد. از زمان شروع چشم انداز ۲۰۳۰، برنامه ها و ابتکارات به کاررفته، همگی به افزایش جذب سرمایه گذاری مستقیم خارجی^۱ کمک کرده اند. با مقایسه می توان دریافت که سرمایه گذاری خارجی در عربستان در سال ۲۰۲۲ به نسبت سال ۲۰۱۷ حدود ۵۲ درصد رشد داشته است. گزارش سالانه سرمایه گذاری اقتصادی در عربستان روند سرمایه گذاری مستقیم خارجی را از زمان روی کار آمدن محمد بن سلمان به عنوان ولیعهد در سال ۲۰۱۷ به بعد به این صورت عنوان می کند که در سال ۲۰۱۷ حدود ۲۸ میلیارد ریال سعودی، در سال ۲۰۱۸ ۷۰ میلیارد، ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰ با کاهش سرمایه گذاری به ۳۰ و ۳۲ میلیارد ریال، در سال ۲۰۲۱ حدود ۱۰۲ و در نهایت در ۲۰۲۲ مبلغی در حدود ۱۲۳ میلیارد ریال عنوان شده است (Ministry of investment, January 2024). در حوزه جذب سرمایه گذاری خارجی به نظر می رسد که دولت سعودی تا حدودی توانسته در مقام مقایسه با پهلوی دوم فضای بهتری ایجاد کند، اگرچه برای قضاوت در این خصوص می تواند زود باشد. طبیعتاً تحول در حوزه اقتصاد، می تواند فضای اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار دهد. هر دو دولت بر این عقیده بودند که برای بسترسازی جذب سرمایه های خارجی، نیاز به آماده سازی فضای اجتماعی در داخل است. در زیر به متغیرهای اجتماعی در هر دو دولت اشاره خواهد شد.

۲.۴. متغیرهای اجتماعی

در حوزه اجتماعی، متغیرهای قابل بررسی مختلفی در مسیر ایران دوره محمدرضاشاه پهلوی و عربستان دولت ملک سلمان قرار دارد. یکی از مهم‌ترین متغیرها رشد جمعیت جوان است، جمعیتی که خواست و تمایل به مشارکت در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دارد. از سوی دیگر پدیده مهاجرت و افزایش شهرنشینی از یک سو و مهاجرت از داخل به خارج از کشور از سوی دیگر زمینه را برای تغییر تفکر و بافت اجتماعی مشارکت‌جو فراهم می‌کند. در این هنگام طبقه متوسط و تحصیل‌کرده در نتیجه توسعه زیرساخت‌های آموزشی حجیم می‌شود، طبقه‌ای که مهم‌ترین پیشران برای تحولات سیاسی بوده‌اند. در نهایت «سرریز شدن»^۱ مشارکت اجتماعی و اقتصادی به حوزه سیاسی شرایط را برای افزایش تقاضای فعالیت‌های سیاسی فراهم کرد و چون ساختار تعریف‌شده‌ای برای این نوع فعالیت وجود نداشت و ساختار سیاسی نیز حاضر به تمرکززدایی از قدرت نبود، پس فعالیت‌های سیاسی خارج از چارچوب‌های رسمی آغاز شد. دولت دوم پهلوی به‌خصوص پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ این روند را به‌سرعت پیمود، اما وضعیت برای دولت سعودی در مرحله توسعه اجتماعی قرار دارد و هنوز به حوزه سیاسی تسری پیدا نکرده است که البته بافت متفاوت دولت سعودی که بخش اعظمی از آن را مهاجران تشکیل می‌دهند، تا حدودی مهم‌ترین متغیر بازدارنده تحولات و مهم‌ترین وجه تمایز اجتماعی دو دولت مورد مقایسه است. عدم انسجام بافت اجتماعی سعودی به‌سبب وجود جمعیت خارجی حدود ۴۱/۶ درصدی ساکن در این کشور سبب شده است تا احتمال وقوع انقلاب یا اعتراضات فراگیر را تا حدود زیادی کاهش دهد، چراکه عمده ساکنان غیرسعودی تنها به‌سبب وجود فرصت‌های شغلی در این کشور حضور دارند و حاضر به ورود به تنش‌های سیاسی نیستند. بنابر آمار رسمی دولت سعودی، حدود ۱۳/۳۸۰ میلیون غیرسعودی در این کشور ساکن هستند که ۴۱/۶ درصد از جمعیت ۳۲/۲ میلیونی را تشکیل می‌دهند. بنگلادش، هند، پاکستان، یمن و مصر بیشترین کارگران خارجی در عربستان را به خود اختصاص داده‌اند (Argaam, 2022). با این مقدمه ابتدا رشد جمعیت جوان هر دو کشور ایران دوره محمدرضا شاه پهلوی و دولت سعودی بررسی می‌شود و سپس به باقی متغیرها پرداخته خواهد شد.

۲.۴.۱. جمعیت جوان و شهرنشینی

یکی از مهم‌ترین وجوه مشترک هر دو ساختار، وجود جمعیت جوان است. جمعیت جوان هم می‌تواند مهم‌ترین پیشران اقتصادی در جهت توسعه باشد و هم به تهدیدی سیاسی علیه حاکمیت تبدیل شود. پهلوی دوم نتوانست در فرایند گذار از توسعه اقتصادی به سیاسی، مدیریت

1. Spill-over

مؤثری بر جمعیت جوان داشته باشد. در حال حاضر عربستان سعودی تلاش کرده است تا با توسعه فضای ورزشی و سرگرمی‌های نوآورانه، جمعیت جوان را بیش از جامعه‌پذیری سیاسی به‌سوی غیرسیاسی شدن سوق دهد. به‌صورت کلی رفع نیاز این جمعیت، افزایش تلاش دولت برای فراهم کردن زیرساخت‌های تحصیلی، شغلی و رفاه اجتماعی را ضروری می‌سازد. از سوی دیگر بی‌توجهی به این روند می‌تواند برای هر ساختار سیاسی چالش‌برانگیز باشد. بخشی از این جمعیت در قالب تحصیل‌کردگان، بیشترین نقش را در فضای اجتماعی و سیاسی بازی کرده‌اند و بخش دیگر به‌عنوان نیروی کار غیرماهر به فعالیت خود ادامه می‌دهند. در دوره پهلوی دوم به‌علت بهبود شرایط بهداشتی و اقتصادی، جمعیت ایران از ۱۲ میلیون و ۸۳۰ هزار نفر در سال ۱۳۲۰ به ۳۵ میلیون و ۲۰۷ هزار نفر در ۱۳۵۷ رسید که طبیعتاً بخش مهمی از این رشد مربوط به جمعیت جویای کار و تحصیل‌کرده بود. نکته مهم در خصوص این برهه زمانی این است که در سرشماری جمعیت ایران، هرم سنی جمعیت ایران بسیار جوان و با غلبه کمی مردان بر زنان همراه بوده است. علاوه بر این ۴۲ درصد جمعیت ایران زیر ۱۵ سال بوده‌اند (Azghandi, 2003: 7-11). این وضعیت با افزایش جمعیت جوان در شهرهای بزرگ و مهاجرت برای بهره‌مندی از خدمات در شهرهای کوچک همراه شد.

جوانان اغلب تمایل زیادی به شهرنشینی داشتند به همین سبب شدت‌گیری مهاجرت از روستا به شهر در ایران به‌گونه‌ای بود که با رشد شهرنشینی همراه شد. در سال ۱۳۲۰ و ابتدای روی کار آمدن محمدرضا شاه پهلوی، ۷/۶ درصد جمعیت شهرنشین بودند که این آمار به ۵۱/۱ درصد در سال ۱۳۵۷ رسید (Azghandi, 2003: 7). با وجود این، هنوز مهاجرت از روستاها به شهر چندان گسترده نبود، چراکه تمرکز جمعیت در پایتخت بیش از هر چیز به‌سبب مهاجرت اهالی شهرهای دیگر به سمت تهران برای دریافت خدمات بیشتر شهری و استفاده از بوروکراسی متمرکز بود (Homayoun Katouzian, 1995: 254). در این فرایند که تا اواسط دهه ۱۳۵۰ به طول انجامید، بخش‌های مختلفی از جمعیت شهری به‌خصوص کارمندان، کارگران کارخانه‌ها و کارگران غیرماهر به‌سرعت افزایش یافت و جمعیت شهری ایران را به چهار دسته تقسیم کرد. این طبقات شامل نخست طبقه بالا از مجموع کمتر از یک هزار نفر را در برمی‌گرفت که خانواده پهلوی، خانواده‌های اشرافی، اشراف سرمایه‌دار و سیاستمداران و کارمندان و افسران عالی‌رتبه، دوم طبقه متوسط مرفه شامل مغازه‌داران ثروتمند، بازرگانان، صاحبان کارگاه و تاجران بازاری، سوم طبقه متوسط حقوق‌بگیر که شامل کارمندان، معلمان، مدیران، مهندسان و کارگران یقه سفید می‌شد و در نهایت طبقه چهارم شهری را طبقه کارگر تشکیل می‌دادند (Abrahamian, 2005: 531-534). مجموع این شرایط نشان می‌دهد که به‌جز طبقه اول که رشد

کمتری داشت و عمده ثروت و قدرت را به خود اختصاص می‌داد، سایر طبقات با سرعت بیشتری افزایش داشته که طبیعتاً به همان میزان دامنه خواسته‌ها نیز با رشد همراه بوده است. در سوی دیگر عربستان سعودی نیز در حال تجربه چنین شرایطی است؛ اگرچه نرخ رشد جمعیت به نسبت قبل کاهش داشته است، اما همچنان بالغ بر ۶۰ درصد جمعیت این کشور را افراد زیر ۳۰ سال تشکیل می‌دهند. علاوه بر این در عربستان سعودی نیز اکثریت جمعیت را مردان به خود اختصاص داده‌اند، به‌صورتی که در سال ۲۰۲۰ حدود ۵۵/۲ درصد جمعیت را مردان و ۴۴/۸ درصد جمعیت را زنان تشکیل می‌دهند. نرخ رشد جمعیت نیز اگرچه طی سال‌های پس از ۲۰۰۰ روند ثابتی در حدود ۲/۸ درصد داشت، اما از ۲۰۱۱ به بالای ۳ درصد رسید و پس از کاهش در سال‌های ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۰ در ۲۰۲۱ بار دیگر روند افزایشی با ۲/۳۱ درصد گرفته است و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۴۰ فزاینده باشد (Countrymeters, 2021).^۱ در عربستان نیز به مانند ایران، رشد جمعیت در نتیجه بهبود شرایط اقتصادی و بهداشتی بوده که این روند به تمایل فزاینده به شهرنشینی منجر شده است، به‌صورتی که در این کشور نیز رشد جمعیت شهری شایان ملاحظه بوده، به‌نحوی که در سال ۲۰۰۰ جمعیت شهری عربستان سعودی ۱۶ میلیون و ۵۷۹ هزار و ۸۰ درصد جمعیت کشور بوده که این جمعیت در سال ۲۰۲۰ به ۸۴ درصد و معادل ۲۹ میلیون و ۲۵۵ هزار نفر رسیده است (Worldmeters, 2020).^۲ مجموع این شرایط نشان می‌دهد که حداقل در متغیر رشد جمعیت، هر دو ساختار سیاسی شباهت زیادی دارند، به‌خصوص که این رشد جمعیت در نتیجه تمرکز بر حوزه اقتصادی و بهداشت عمومی در شهرها صورت گرفته است. آنچه از این روند برداشت می‌شود این است که فرهنگ شهرنشینی اغلب «مطالبه‌گری»، «افزایش سطح انتظارات» و «تنش با سطوح سیاسی» را نیز در درون خود دارد. مصاحبه‌های اخیر بن سلمان به‌خصوص در آوریل ۲۰۲۱ درباره افزایش جمعیت ریاض و تمرکز بر توسعه شهرها چنین روندی را تسریع خواهد کرد. عربستان سعودی تلاش کرده تا مهم‌ترین نیاز این جمعیت جوان را که مطالبه‌گری برای شغل است، از طریق جذب سرمایه در حوزه گردشگری برآورده کند. طرح پروژه‌های کلان در حوزه‌های زیرساختی این امید را ایجاد کرده که ظرفیت بازار کار عربستان سعودی از نیاز نیروهای بومی نیز فراتر رفته است.

۲.۲.۴. طبقه متوسط حجیم

طبقه متوسط از جمله پیران‌های مهم در هر ساختار اجتماعی به‌حساب می‌آیند که به‌نوعی گاه به مهم‌ترین پشتوانه و گاه به مهم‌ترین چالشگر نظام سیاسی تبدیل می‌شوند. دولت دوم پهلوی

1. https://countrymeters.info/en/Saudi_Arabia

2. <https://www.worldometers.info/demographics/saudi-arabia-demographics/>

بر این باور بود که با تقویت طبقه متوسط آن را می‌توان به مهم‌ترین پایگاه اجتماعی دولت پهلوی تبدیل کرد. به تعبیر کاتوزیان «این مشی از آنجا که به پیدایش عوامل فرضی توسعه اقتصادی و دموکراسی لیبرالی هر دو می‌انجامید، با نسخه لیبرال غربی هماهنگی داشت. هدف واقعی اما عبارت از این بود که رضایت جامعه شهری تحصیل کرده و نیمه‌تحصیل کرده برای جلوگیری از پیدایش اپوزیسیون جدی سیاسی تأمین شود» (Homayoun Katouzian, 1995: 25). ایران عصر پهلوی و عربستان سعودی هر دو به‌علت اینکه جوامعی در حال گذار بوده‌اند، از دو طبقه متوسط، شامل «طبقه متوسط سنتی» و «طبقه متوسط جدید» بهره می‌برند. طبقه متوسط سنتی را اغلب روحانیان رهبری می‌کردند که البته با گذار فرهنگی جامعه و تمایل ساختار سیاسی، تحصیل‌کردگان علوم غیردینی نیز افزایش یافت که طبقه متوسط جدید به‌وجود آمد. در عربستان سعودی تا حوالی دهه ۱۹۹۰، طبقه متوسط از تحصیل‌کردگان جمعیت اخوانی بودند که عمده مدارس و مکاتب علمی را در اختیار داشتند، این طبقه با حضور محمد قطب، برادر سید قطب از بنیانگذاران اخوان المسلمین در عربستان تقویت شده بودند. این جریان پس از حوادث یازده سپتامبر و افزایش فشار بین‌المللی بر عربستان و در نتیجه دستگیری‌های گسترده، جای خود را به تحصیل‌کردگان غربی داد که اغلب رویکردی لیبرال داشتند و مورد توجه ملک عبدالله نیز بودند. به‌صورت کلی یکی از مهم‌ترین متغیرهایی که سبب تقویت طبقه متوسط در هر دو ساختار شد، افزایش سطح سواد عمومی بوده است. در ایران عصر پهلوی در سال ۱۳۳۵ میزان سواد از کل جمعیت ۱۵/۴ درصد بود که این آمار با رشد شهرنشینی به ۴۶/۵ درصد رسید که آماری حدوداً سه برابری را ثبت می‌کند (Azghandi, 2006: 123-125). در این حالت حرکت بخشی از جامعه از طبقات پایین به طبقات بالاتر با ابزار تحصیلات بیشتر و سریع‌تر شد. طبقه متوسط جدید به مرور در ایران رشد کرد که نحوه رشد آن با رشد طبقه متوسط در دولت‌های غربی تفاوت داشت. این طبقه در دوره قاجار همزمان با توسعه اقتصاد دولتی متولد شد و در دوره رضاشاه با افزایش دخالت دولت در بخش‌های متفاوت مانند ارائه خدمات آموزشی و بهداشتی و نظام جدید اداری توسعه یافت. اعضای این طبقه در مشاغل تخصصی، فنی، فرهنگی، روشنفکری و اداری مشغول شدند و یکی از ارکان و عناصر دولت مدرن و بوروکراتیکی را تشکیل دادند که در ایران کم و بیش استقرار یافت. طبقه متوسط در ایران همواره فراز و نشیب‌های فراوانی را تجربه کرد که گستره‌ای از همراهی با نهاد قدرت تا مخالفت با آن را در برمی‌گیرد. با وجود این، دو برهه زمانی مهم را می‌توان در نظر گرفت که یک برهه از ۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بوده که طبقه متوسط از آزادی عمل بالایی برخوردار بود و نقش مهمی در تشکیل احزاب سیاسی، فعالیت اجتماعی و فرهنگی ایفا می‌کرد و برهه دوم پس از کودتای ۲۸ مرداد است که طبقه متوسط و دانشگاهیان شرایط فشار سیاسی را تجربه کردند و طبقه

متوسط جدید جایگاهی درخور توجه در سلسله‌مراتب اجتماعی و سیاسی کشور نداشتند (Abadian *et al.*, 2017: 15-16) با تمام این اوصاف در هر دو برهه، طبقه متوسط جدید همواره مهم‌ترین چالش ساختار سیاسی بوده است.

این مسئله در خصوص عربستان سعودی نیز صدق می‌کند. در این کشور طبقه متوسط اغلب روحانیانی بودند که به‌عنوان بازوی ایدئولوژیک ساختار سیاسی به‌کار گرفته می‌شدند. این جریان با افزایش درآمدهای نفتی در دهه ۱۹۹۰ کمی تغییر کرد. پیش از دهه ۱۹۹۰، جریان اخوانی تلاش کرد تا نظام آموزشی دانشگاه‌ها را به‌عنوان قطب‌های جدید اثرگذاری به دست بگیرد. علاوه بر این تحصیل‌کردگان غربی که پس از تجربه ناموفق تحصیل در سوریه و مصر و تمایل به جنبش‌های چپ روی کار آمدند، نویدبخش طبقه متوسط جدیدی بودند که فضا را بر طبقه روحانیان سنتی تنگ کرده بود. طبقه جدید تحصیل کرده، با اقبال مثبت دولت‌های ملک فیصل، خالد و ملک فهد و در نهایت ملک عبدالله قدرت گرفتند و وارد ساختار سیاسی و آموزشی شدند. در این برهه زمانی در مجموع میزان تحصیلات روندی افزایشی یافت که سبب به‌وجود آمدن طبقه متوسط جدید و تکنوکرات‌ها شد. روند افزایش تحصیل‌کردگان به جایی رسید که در سال ۲۰۲۰ حدود ۹۴/۷ درصد از کل جمعیت را شامل می‌شد (Countrymeters, 2021).^۱ گذشته از این، وجه اشتراک مهم میان روند دولت سعودی و ایران پهلوی نیز این نکته است که طبقه متوسط سنتی اغلب صاحبان تحصیل را مردان تشکیل می‌دادند که در طبقه متوسط جدید زنان نیز بخش گسترده‌ای از این طبقه را تشکیل می‌دهند. در فرایند افزایش سطح سواد عمومی به مرور سیاست ایدئولوژی‌زدایی نیز از سوی هر دو سیستم نیز دنبال شده است. در ایران پهلوی، ناسیونالیسم به‌عنوان بدیلی برای ایدئولوژی اسلامی مطرح شد و در عربستان سعودی نیز این رویکرد در پیش گرفته شده است. در ادامه به‌صورت متمرکز به این مسئله پرداخته خواهد شد.

۴.۲.۳. ایدئولوژی‌زدایی مذهبی

تغییر «هسته سخت مشروعیت» یکی از مهم‌ترین نقاط مشترک دو سیستم سیاسی بوده است که نوعی گفتمان فضای سیاسی را نیز دستخوش تغییر کرد. دولت دوم پهلوی با تمرکز بر نهاد آموزش و پرورش، اثرگذارترین تلاش‌های خود را برای تغییر مسیر مشروعیت سنتی انجام داد. محمدرضا پهلوی نهاد آموزش و پرورش را نهادی مشروعیت‌ساز تلقی می‌کرد. این موضوع برای دولت پهلوی آنقدر اهمیت داشت که اعلام کرد به تغییرات در فرهنگ و نظام آموزشی، بیشتر از نوسازی کارخانه‌ها و آسفالت خیابان‌ها به سبک غربی نیاز مبرم دارد. وی پیوسته عنوان می‌کرد که مراکز آموزشی کشور در تمامی سطوح باید ایدئولوژی شاهنشاهی را بر اساس بررسی‌های

1. https://countrymeters.info/en/Saudi_Arabia

صاحب‌نظران و با توجه کامل به تاریخ و فرهنگ و اندیشه ایرانی تشریح کند (Manshadi & Esmailzadegan, 2017: 180). در این مسیر ساختار آموزشی نیز تلاش کرد تا تغییر را تا عمیق‌ترین لایه‌های ساختار اجتماعی دنبال کند.

در این دولت تلاش شد تا «نمادسازی»، «اسطوره‌سازی» و «ملی‌گرایی» در مقابل ایدئولوژی به معنای «مذهب» قرار گیرد تا از این طریق بتواند قدرت خود برای کنترل طیف اثرگذار جامعه را افزایش بدهد و در نهایت تغییرات اجتماعی را مطابق میل و با کمترین میزان اصطکاک به پیش برد (Shariari, 2018: 90). دولت پهلوی بر این عقیده بود که با تغییر هسته سخت مشروعیت، می‌تواند طبقه تحصیل‌کرده و آموزش‌دیده را با خود همراه سازد. مفهومی که می‌توانست به خوبی جایگزین مذهب به‌عنوان ایدئولوژی شود، ناسیونالیسم بود. ناسیونالیسمی که دولت پهلوی در پی ساخت آن بود، به‌سبب جبران آنچه عقب‌ماندگی می‌دانست بر تبلیغ اسطوره‌های پیشااسلام تمرکز داشت. هامبلی در خصوص ایدئولوژی حکومت پهلوی می‌نویسد: «به‌عنوان یک ایدئولوژی، حکومت نشانه‌ای خشنودکننده و رضایت‌بخش از ملی‌گرایی را رواج می‌داد که در آن قرون اسلامی تحت‌الشعاع شکوه به‌یادگارمانده از عصر هخامنشی و ساسانی قرار می‌گرفت و آینده‌ای باشکوه‌تر و پربرکت را در سایه حکومت به اصطلاح پر عطوفت شاهنشاه نوید می‌داد» (Hambly, 2008: 94). اگر مفهوم «ملی‌گرایی»^۱ را به‌عنوان مفهومی کانونی در عصر پهلوی دوم و مهم‌ترین جایگزین ایدئولوژی شیعی‌گرایی بدانیم، تا حدود زیادی می‌توان این صفت را در خصوص عربستان بن سلمان نیز به‌کار برد. جایگزینی ایدئولوژی مذهبی مبتنی بر «وهابیت» با «ملی‌گرایی جدید» مبتنی بر نوسازی اقتصادی و اجتماعی، با روی کار آمدن دولت جدید سعودی و به‌خصوص با نظارت بن سلمان در افزایش اقبال سیستم سیاسی و به تبعیت از آن عموم جامعه از مراسم ملی نمود یافته است. در واقع شاید بتوان گفت که پس از یک دوره گسترش ایدئولوژیک که به تحولاتی در ایران و عربستان انجامید، بار دیگر رویکرد ناسیونالیستی به‌عنوان بدیلی قدرتمند در حال افزایش است و به سمت و سویی می‌رود که این مفهوم بار دیگر به یکی از مهم‌ترین مفاهیم قرن جدید تبدیل شود. در این مسیر عربستان سعودی نیز از این قاعده مستثنا نیست. فضای عربستان سعودی پیش از دولت ملک سلمان به‌دلیل تسلط مذهب بر سطح سیاست و جامعه امکان بروز و ظهور ناسیونالیسم به‌عنوان ایدئولوژی غالب را نداده بود. شاید بتوان گفت که یک «پارادایم شیفت»^۲ در ساحت سیاسی عربستان اتفاق افتاده است. در زمان حکومت حاکمان سعودی پیش از ملک سلمان و به‌خصوص تحت زعامت محمد بن سلمان، ناسیونالیسم با چشم‌انداز حاکم بر سیاست وقت همخوانی نداشت،

1. Nationalism
2. Paradigm shift

این در صورتی است که اکنون با تغییر چشم‌انداز حاکم بر دولت سعودی، این ایدئولوژی است که پاسخگو نبوده است، چراکه «بسیج عمومی»^۱ در راستای هدف‌گذاری‌های جدید نیازمند تغییر رویکرد است. این گفتمان جدید، «قرارداد اجتماعی»^۲ مبتنی بر ملی‌گرایی را جایگزین ایدئولوژی برای کسب تبعیت عمومی کرده است (Alhussein, 2019: 2)، در صورتیکه چنین تغییر ایجاد نشود، می‌توان گفت که مهم‌ترین مانع اصلاحات بن سلمان ایدئولوژی خواهد بود. از سوی دیگر جمعیت جوان سعودی تحت آموزه‌های جدید، استقبال بیشتری از ناسیونالیسم در مقابل وهابیت از خود نشان می‌دهند که امکان همسو کردن آنها برای دستیابی به چشم‌انداز ۲۰۳۰ را فراهم می‌سازد. اگرچه شروع رسمی حرکت عربستان به‌سوی تفکر ناسیونالیسم از ملک عبدالله و با نامگذاری «روز ملی»^۳ در ۲۰۰۵ آغاز شد، اما جایگزینی گفتمان ایدئولوژیک مذهبی با ملی‌گرایی کار دشواری به‌نظر می‌رسید. گذشته از تمایل درونی بن سلمان به رویکرد ملی‌گرایی، تحولات ۲۰۱۱ در عربستان نیز به‌عنوان نقطه عطف نگرانی دولت سعودی از جریان‌های اسلام‌گرا عمل کرد و به‌نوعی دولت سعودی این تهدید را از سوی «شبکه‌های اسلامی فراملی»^۴ در عراق و سوریه دریافت کرد که برای بقای سیاسی نیازمند کاهش قدرت ایدئولوژیک است. چشم‌انداز ۲۰۳۰ محمد بن سلمان و ترسیم آینده روشن اقتصادی بدون اتکا به نفت نیز به‌خصوص نسل جوان را متقاعد کرد که ناسیونالیسم را به‌عنوان مهم‌ترین ابزار دستیابی به این چشم‌انداز پذیرش کند (Alhussein, 2019: 5-6). بنابراین آنچه می‌توان در حوزه اجتماعی به‌منزله مهم‌ترین تغییر گفتمانی تعبیر کرد، حرکت از ایدئولوژی مذهبی به ناسیونالیسم فراگیر بوده است. گذشته از این موارد، آخرین متغیر یعنی رویکرد سیاسی دو سیستم نیز نکاتی دارد که مشتمل بر مهم‌ترین موضوع نظری یعنی «توسعه نامتوازن» بوده است که در زیر بررسی می‌شود.

۳.۴. متغیرهای سیاسی

متغیرهای سیاسی در کنار متغیرهای اجتماعی و اقتصادی به‌عنوان مهم‌ترین متغیرهای توسعه در نظر گرفته می‌شوند؛ با این تفاوت که در ساختارهای مرکزگرا اغلب آخرین حوزه تغییر، حوزه سیاسی است. در این حوزه وجه مشترک ایران در دوران پهلوی دوم را می‌توان در قالب دو متغیر نوع ساختار متمرکز سیاسی در داخل و عدم توازن در حوزه سیاست خارجی و نگاه مضیق و محدود به احزاب سیاسی بررسی کرد.

1. Mass Mobilization

2. Social Contract

3. National Day

4. transnational Islamic networks

۴.۳.۱. نوع ساختار سیاسی

ساختار سیاسی هم در ایران پهلوی دوم و هم در دولت سعودی ساختاری مرکزگرا بوده است. این نوع از ساختار که می‌توان بسیاری از تصمیم‌گیری‌های سیاسی در حوزه سیاست داخلی و خارجی را متأثر از آن دانست، مهم‌ترین وجه تشابه دولت دوم پهلوی و دولت سعودی بوده است. با وجود این دو نهاد به نام‌های مجلس شورای ملی و نهاد احزاب در ایران، تفاوت ساختاری مهم ایران پهلوی با دولت سعودی بوده است، اگرچه به‌صراحت باید عنوان کرد که نهادهای مذکور عملاً استقلال بازیگری سیاسی خود را از دست داده بودند و تا حدود زیادی کارکرد نمادین داشتند. در حوزه سیاست خارجی نیز به ارتباط مؤثر هر دو ساختار با ایالات متحده به‌عنوان مهم‌ترین شریک راهبردی اشاره می‌شود. در این خصوص البته نباید فراموش کرد که روابط ایران و ایالات متحده در دهه ۱۳۵۰ شمسی تا حدودی از استحکام گذشته برخوردار نبوده است و شاید بتوان یکی از مهم‌ترین دلایل خارجی سقوط دولت دوم پهلوی را این موضوع دانست. روابط عربستان سعودی و ایالات متحده نیز در طول تاریخ خود همواره فراز و نشیب‌هایی را تجربه کرده، اما دولت سعودی هیچ‌گاه از حوزه کنشگر تابع منطقه‌ای فراتر نرفته است.

شاید در خصوص ایران بتوان گفت که قدرت سیاسی در پویش نوسازی دولت، همیشه تمایل به تمرکز داشته و در نهایت اجازه مشارکت مردم در حوزه قدرت سیاسی را به آنها نمی‌داده است (Azghandi, 2006: 220). این تمایل به نوسازی به‌همراه استقلال اقتصادی، تسریع‌کننده‌های تمرکزگرایی بوده‌اند که عامل احساس بی‌نیازی دولت به مردم بوده، مشخصه‌ای که هر دو ساختار را به هم نزدیک می‌کند. در عربستان سعودی نیز استقلال اقتصادی در کنار ساختار سلسله‌مهراتی پادشاهی موروثی ساختار سیاسی را متصلب و غیرمنعطف کرده است (Zuhur, 2011: 79). این نوع ساختارها فعالیت حزبی را ممنوع و یا به مانند دولت پهلوی دوم محدود و سفارشی می‌کند. اگرچه مجلس الشورا و شورای وزیران نهادهای مشورتی و اجرایی به‌عنوان نهادهای مهم سعودی مطرح‌اند، اما این دو نهاد نتوانسته‌اند کلیت ساختار سیاسی سعودی را متکثر کنند و همچنان قدرت در اختیار پادشاه سعودی است (Zuhur, 2011: 82). فشارهای داخلی و خارجی در برهه‌های مختلف تاریخی نیز نتوانسته عربستان را وادار به توسعه سیاسی کند.

برای ایجاد توازن در سیاست داخلی و کاهش غلظت تمرکزگرایی، فعالیت‌هایی در هر دو سیستم انجام شد، اما در نهایت به نتیجه‌ای روشن منجر نشد. در عربستان سعودی اقداماتی در جهت اصلاحات ساختاری در زمان ملک فهد در ۱۹۹۲ در سه حوزه نظامنامه حکومتی^۱، قانون

1. Basic Law of Government

شورای مشورتی^۱ و قوانین استان‌ها^۲ انجام گرفت، اگرچه تا حدودی فرایند تصمیم‌گیری را عمومی‌تر کرده بود، اما عملاً در سطوح نخبگان سیاسی باقی ماند و امکان دسترسی سطوح اجتماعی به مشارکت سیاسی وجود نداشت (Wynbrandt, 2010: 261). در چنین ساختاری بنیان مشروعیت سیاسی نیز طبیعتاً نمی‌تواند بر اساس دموکراسی باشد، به همین علت توجه مشروعیت یک امر تاریخی و مبتنی بر «غلبه» و پیوند با ایدئولوژی وهابیت است (Niblock, 2006: 12-13). این هسته سخت مشروعیت‌زا البته در دولت هفتم با مفهوم «ناسیونالیسم» جایگزین شد، اما تغییری در مشارکت سیاسی ایجاد نکرد.

گذشته از تشابه در حوزه سیاست داخلی، در سیاست خارجی نیز هر دو ساختار سیاسی به‌نوعی عدم توازن را تجربه کرده‌اند، به‌صورتی که تمایل به غرب بیش از هر سیاست دیگری برجسته بوده است، اگرچه دولت سعودی تلاش کرد تا با وارد کردن چین به معادله تا میزانی از این شدت غرب‌گرایی بکاهد، اما به‌نظر می‌رسد بیشتر از تمایل به ایجاد تعادل در سیاست خارجی، از این سیاست به‌عنوان ابزاری برای امتیازگیری از غرب استفاده کرده باشد. ایران عصر پهلوی دوم نیز اگرچه نظریه «موازنه مثبت» را دنبال می‌کرد، اما در عمل «وابستگی نامتقارن سیاسی» به ایالات متحده آمریکا را مؤثرتر می‌یافت. ایالات متحده پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ روابط گسترده اقتصادی، سیاسی و نظامی با ایران برقرار کرد. محمدرضا شاه نیز در ۱۹۵۴ عنوان کرد که: «امکانات روابط دوستانه و نزدیک میان مردم ایران و ایالات متحده آمریکا بسیار زیاد است. ایران از نظر دیدگاه‌ها و اعتقادات نکات مشترک زیادی با غرب در رابطه با آزادی و دموکراسی دارد. روش زندگی غرب با ارزش‌های اسلامی ما همخوانی دارد» (Foran, 2001: 508). این نوع نگاه به غرب نیز حکایت از آن دارد که دولت مرکزگرای پهلوی در حوزه اجتماعی و اقتصادی خود را همراه با غرب تلقی می‌کند، اما در حوزه سیاست داخلی رویکرد مشابهی دنبال نمی‌شود.

با اندکی تفاوت، عربستان سعودی نیز به‌عنوان یکی از متحدان راهبردی ایالات متحده از آغاز تاکنون نوعی از «وابستگی نامتقارن سیاسی» را تجربه کرده است. دولت جدید سعودی و در مرکز آن محمد بن سلمان تلاش کرده است تا این رویکرد را همگام با تغییر در سطوح قدرت جهانی و کاهش قدرت ایالات متحده، تغییر دهد. بر این اساس، گرایش به چین را در سیاست خارجی از حوزه اقتصاد به سمت سیاسی آغاز کرده است. برای عربستان سعودی، چین می‌تواند بخشی از راه‌حل نگرانی از همکاری راهبردی با آمریکا باشد. چین از نظر اقتصادی پویا، از نظر ایدئولوژیکی متعادل و از نظر سیاسی کشوری باثبات است که بر موضوعاتی مانند حقوق بشر

1. Consultative Council

2. Law of Provinces

تمرکز ندارد و به نوعی می‌توان گفت که الگویی موفق از توسعه نامتوازن است. این مشخصه آخر می‌تواند چین را به شریکی جذاب‌تر برای دولت سعودی تبدیل کند، به خصوص از زمانی که در رابطه تحولات منطقه‌ای و به خصوص تحولات ۲۰۱۱ در جهان عرب، عربستان سعودی و چین رویکردهای مشترکی را اتخاذ کرده و چنین تحولاتی را آسیب‌زننده به منافع اقتصادی و سیاسی خود قلمداد کردند (Garlick & Havlova, 2019: 10). اگرچه بخشی از تلاش عربستان برای نزدیک شدن به چین به سبب کسب اهرم فشار برای امتیازگیری از دولت‌های دموکرات آمریکا بوده، اما همواره الگوی حکمرانی چینی شرایط قابل تطابق‌تری با سیاست در عربستان سعودی دارد. در همین زمینه می‌توان گفت که هر دو ساختار سیاسی رویکرد تنگ‌نظرانه‌ای به احزاب سیاسی نیز داشته‌اند.

۲.۳.۴. جایگاه احزاب سیاسی

از جمله قرابت ساختاری دولت دوم پهلوی و دولت سعودی می‌توان به جایگاه احزاب سیاسی در هر دو نظام سیاسی اشاره کرد. محمدرضا شاه پهلوی به هر میزان ساختار اجتماعی-اقتصادی را نوسازی کرد، برای توسعه نظام سیاسی از جمله اجازه شکل‌گیری گروه‌های فشار، ایجاد فضای باز سیاسی برای نیروهای مختلف اجتماعی و ایجاد پیوند میان رژیم و طبقات جدید تلاشی نکرد. اساساً می‌توان گفت «جامعه مدنی»^۱ در دولت دوم پهلوی به معنای واقعی آن هرگز ایجاد نشد تا بتواند مسیر ارائه درخواست مسالمت‌آمیز جامعه به سطح ساختار سیاسی باشد. دولت دوم پهلوی به مانند دولت اول به سه نیروی اساسی شامل نیروهای مسلح، شبکه حمایتی دربار و دیوان‌سالاری گسترده دولتی اتکا کرد (Abrahamian, 2005: 535). این سه نیز از دید حاکمیت سیاسی می‌توانستند هسته سخت حکومت را محافظت کنند.

در خصوص قدرت‌یابی نیروهای مسلح در چنین ساختاری می‌توان گفت که طبیعی است که به هر میزان نفوذ و قدرت نظامیان در دربار افزایش می‌یافت، به همان میزان امکان فعالیت‌های حزبی می‌توانست کاهش یابد. نفوذ نظامی در هسته تصمیم‌گیری سیاسی به خصوص با افزایش تهدیدها پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بیشتر نیز شد که به نوعی این واقعه را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ احزاب ایران دانست که به موجب آن فعالیت حزبی در قالب آزاد محدود و احزاب حکومتی شکل گرفتند و در سال ۱۳۳۵ دو حزب ملیون و مردم تشکیل شدند که حزب ملیون، حزب اکثریت به رهبری دکتر اقبال و حزب مردم، حزب اقلیت به رهبری اسدالله علم بود. این سیاست تا سال ۱۳۵۳ تداوم داشت تا اینکه به ناگهان سیاست دولت تغییر کرد و حزب‌های مردم و ایران نوین که جایگزین ملیون شده بود، منحل شدند و جای خود را به حزب رستاخیز ملت

1. Civil society

ایران دادند. به صورت کلی محمدرضا شاه فعالیت حزبی را نوعی مانع در برابر سلطنت مطلقه می‌دانست (Mousavi Rakaati, 2018: 54-55). این سیاست تا پایان دولت دوم پهلوی تداوم داشت که در نهایت به بازیگری سیاسی گروه‌های فشار خارج از چارچوب‌های تعریف منجر شده بود. شاه در دهه ۱۳۳۰ بر عمده بخش‌های جامعه مانند طبقه روشنفکر و کارگر شهری مسلط بود و استانداران با استفاده از ژاندارمری و شهربانی نظارت کاملی بر انتخابات داشتند و به صورت غیرمستقیم کنترل هر دو مجلس وقت را در دست گرفته بودند (Abrahamian, 2005: 516). مجموع این شرایط حکایت از تسلط کامل دولت بر مشارکت سیاسی دارد.

در سعودی اما با کمی تفاوت همچنان فعالیت حزبی در پایین‌ترین سطح خود قرار دارد. این سیاست از زمان ملک عبدالعزیز بنیانگذار سعودی تاکنون دنبال شده است. شاید این روایت تاریخی به‌خوبی بیانگر جایگاه احزاب نزد عبدالعزیز بوده، به‌صورتی که زمانی حسن البنا پیشنهاد تأسیس شاخه‌ای از اخوان المسلمین را در عربستان سعودی به ملک عبدالعزیز داد که با پاسخ زیرکانه ملک عبدالعزیز روبه‌رو شد. ملک عبدالعزیز در پاسخ عنوان کرد: «همه ما با هم برادر (اخوان) و هم مسلمان (المسلمین) هستیم» که در واقع به معنای عدم موافقت با آغاز فعالیت‌های حزبی در عربستان بوده، سیاستی که از سوی پادشاهان دیگر سعودی نیز دنبال شده است (Qandil, 2018). اگرچه تلاش‌های پراکنده‌ای از سوی دولت‌های محافظه‌کار پیشین سعودی انجام شد و بن سلمان نیز به دنبال کانالیزه کردن تمامی فعالیت‌ها در قالب سند ۲۰۳۰ بودف اما تحول چشمگیری در حوزه مشارکت سیاسی رخ نداده است (Norris, 2004: 5). در عربستان سعودی نیز به مانند دولت دوم پهلوی، تمایل به مشارکت سیاسی نتیجه سایر متغیرهای اجتماعی مانند حجیم شدن طبقه متوسط، افزایش سطح سواد و افزایش جمعیت جوان بوده است. مجموع این شرایط تمایل به بازتوزیع قدرت و درخواست از نظام سیاسی برای مشارکت را افزایش می‌دهد.

برخورد سخت‌گیرانه دولت سعودی از ابتدا تاکنون و نبود سابقه فعالیت حزبی مشخص در این کشور سبب شده است تا نیروهای حزبی قدرتمند چه مخالف و چه حتی موافق نتواند در عربستان سعودی شکل بگیرد. این فشار بر اپوزیسیون‌های داخلی حتی بیشتر نیز بوده است که مهم‌ترین نماینده این جریان علمای خواهان اصلاحات با گرایش‌های اخوانی بوده‌اند، افرادی که تحت عنوان جریان «الصحوه» نیز فعالیت می‌کنند. این جریان به‌خصوص پس از تحولات ۲۰۱۱ و تغییر رویکرد ملک عبدالله به تفکر اخوانی، به شدت تحت فشار دولت سعودی قرار گرفتند. برخورد با جریان الصحوه و سردمداران آن مانند سلمان العوده، ناصر العمر، عایض القرنی و سفر الحوالی و حبس‌های گاه و بی‌گاه این افراد که اغلب مکتب‌دیده جریان اخوانی بوده‌اند، سبب تضعیف این جریان شده است؛ جریانی که خواهان اصلاح و تغییر نرم سیاسی در ساختار سعودی

هستند (Alshamsi, 2011: 11). این جریان را می‌توان یکی از نمایندگان تقابل با مدنی‌زاسیون بالا به پایین محمد بن سلمان دانست. در واقع زندانی کردن رهبران آن از جمله سلمان العوده را که از مقبولیت و نفوذ اجتماعی شایان توجهی برخوردار است، شاید بتوان مقدمه طرح و اجرای دیدگاه‌های محمد بن سلمان دانست.

عربستان سعودی همواره اتهام نفوذ را به این جریان وارد کرده است تا از این طریق به کنترل آنها بپردازد. در کنار این جریان شیعیان منطقه الشرقیه نیز از زمان روی کار آمدن دولت سعودی اول با آموزه‌های وهابی محمد بن عبدالوهاب مخالف بودند که این رویکرد آنها را از ابتدا تحت فشار گسترده ساختاری قرار داد (Vassiliev, 2013: 158)، به‌صورتی که برای پیشگیری از وقوع بحران‌های درونی، برخورد دولت سعودی با حزب‌الله الحجاز و جریان‌های شیعی به‌مراتب سخت‌تر بوده است که این فشارها با اتهام انفجار برج الخبر افزایش نیز یافت و از دید دولت سعودی این حزب و شکل‌گیری آن نقش زیادی در تعمیق شکاف تهران-ریاض داشته است (Matthiesen, 2010: 179-180). تسلط بر جریان‌های سیاسی همواره میزانی خطا را نیز به‌همراه داشته، به‌نوعی که به اعتراضات پراکنده‌ای در این کشور خارج از مجاری تعریف‌شده دولت سعودی منجر شده است که یکی از مهم‌ترین این اعتراضات را می‌توان در مارس ۲۰۱۲ مشاهده کرد؛ جایی که دانشجویان دانشگاه ملک خالد در آنها تلاش کردند تا ادامه‌دهنده اعتراضات جهان عرب باشند؛ اگرچه این اعتراضات نیز در ادامه راه به جایی نبرد، اما یکی از بزرگ‌ترین اعتراضات رخ داده در هزاره جدید در عربستان بود (Al-Rashid, 2018: 129).

در مجموع باید گفت که از حیث موضوع کار، این اپوزیسیون‌ها اغلب در حوزه سیاسی فعالیت دارند، چراکه به‌علت رانتی بودن اقتصاد، امکان اینکه نهاد یا فردی بدون ارتباط شخصی و یا وابستگی به دولت سعودی به موقعیت اقتصادی مناسبی دست یابد دشوار است، به‌خصوص اینکه خارج از خاندان سعودی نیز باشد، به همین علت عمده خاندان ثروتمند خارج از ساختار سعودی به‌نوعی ارتباط مناسبی با مرکز قدرت دارند که تا حدود زیادی وابستگی آنها احتمال اعتراض احتمالی از سوی این صنف را بسیار کاهش داده است. فعالان اقتصادی خارج از ساختار حاکم به چهار دسته تقسیم می‌شوند.

نخست گروهی هستند که سابقه نفوذ اقتصادی آنها به پیش از دولت سوم سعودی می‌رسد، افرادی که در ۱۹۰۲ در آغاز راه به ملک عبدالعزیز برای به‌دست آوردن قدرت کمک کردند. از جمله مهم‌ترین این خانواده‌ها می‌توان به خانواده‌های «علیرضا»^۱ و «زاهد»^۲ «العطا» و «عطار» اشاره کرد. تمام این خانواده‌ها در جده ساکن هستند.

1. Alireza

2. Zahid

دسته دوم خانواده‌هایی هستند که در حوزه بانکداری و ساخت‌وساز فعالیت دارند و از قدرت بالایی نیز برخوردارند. در این طبقه خاندان «ابونهیان»^۱، «العسای»^۲، «بن‌لادن»، «بن محفوظ»^۳، «الخریجی»^۴، «کاک»^۵، «جفالی»^۶، «رجب»^۷ و خاندان «سلسله»^۸ قرار دارند. دسته سوم خانواده‌هایی که با اقتصاد نفتی شروع کردند و بیشترین ارتباط را با آرامکو دارند که خاندان «اولیان»^۹ مهم‌ترین آنها هستند.

چهارمین دسته خانواده‌هایی هستند که به‌صورت تاریخی در سمت مشاور و پزشک پادشاه سعودی فعالیت داشتند و از این طریق وارد فضای تجارت و کسب‌وکار شدند که در این میان خاندان «السلیمان»، «خاشقچی» و «فرعون»^{۱۰} هستند (Niblock & Malik, 2007: 50). ارتباط نزدیک خاندان سعودی با بنگاه‌های اقتصادی سبب شده است تا حدودی تسلط ساختار سیاسی بر این حوزه بیشتر باشد.

۵. نتیجه

توسعه نامتوازن در دوره پهلوی دوم در ایران و دولت سعودی و در اوج آن دولت ملک سلمان با پیشگامی محمد بن سلمان تا حدودی روندهای حرکتی دو کشور را به یکدیگر شبیه کرده است. در هر دو مورد مطالعه، گذار از توسعه اقتصادی به اجتماعی به توسعه سیاسی منجر نشده است. اگرچه عربستان سعودی را می‌توان جایی در میانه راه دانست، اما روندهای حرکتی این دولت نیز نشانی از توسعه سیاسی ندارد. این مدل از توسعه در دولت دوم پهلوی به نارضایتی گسترده عمومی و در نهایت انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ منجر شد، اما لزوماً به این معنی نخواهد بود که شباهت‌های ساختاری و رویکردی دو سطح سیاسی به نتیجه یکسانی منجر خواهد شد. در عربستان سعودی متغیرهایی مانند تکثر بافت جمعیتی سبب شده تا یکپارچگی عمومی در خصوص مشارکت سیاسی کاهش پیدا کند. از سوی دیگر ایالات متحده به‌عنوان مهم‌ترین شریک راهبردی عربستان در منطقه، همچنان نیاز به سعودی را به‌عنوان مسیر حضور و نفوذ در منطقه احساس می‌کند. عربستان سعودی نیز هم به‌واسطه سلطه بر بازار اقتصاد نفتی و هم

-
1. Abu Nayyans,
 2. al-Esai
 3. Bin Mahfouz
 4. El Khereijis,
 5. Kakis
 6. Juffali
 7. Rajab
 8. Silsilah
 9. Olayans
 10. Pharaon

به سبب توسعه فضا برای سرمایه‌گذاری خارجی تلاش دارد تا با ایجاد وابستگی متقابل پیچیده به نوعی سرنوشت سیاسی خود را به منافع بازیگران فرمانطقه‌ای گره بزند.

از سوی دیگر، تبدیل جامعه با ساخت اجتماعی سنتی به مدرن در عربستان با گفتمان کنونی حاکم بر سیاست‌های اجتماعی همسویی دارد که یکی از مهم‌ترین نقاط افتراق با جامعه ایران عصر پهلوی است. در این خصوص که هر دو اصلاحات از بالا و سطح ساختار آغاز شده است نیز شباهت‌هایی وجود دارد که به این معناست که همچنان ساختارهای مرکزگرا حتی در توسعه آزادی‌های اجتماعی نیز متمرکز عمل می‌کنند. حکمرانی چینی به عنوان یک الگوی توسعه نامتوازن اما کم‌چالش نیز نشان داده است که می‌توان توسعه اقتصادی و اجتماعی بدون توسعه در سطح سیاسی را به توسعه‌ای پایدار تبدیل کرد. اگرچه این نوع حکمرانی با الگوی توسعه از دیدگاه لیبرال دموکراسی تفاوت دارد، اما در عمل نشان داده است که حداقل در بازه میان‌مدت می‌تواند قابل اعتماد باشد.

در ایران عصر پهلوی اتخاذ ناگهانی سیاست «درهای باز» و عدم آمادگی ساختار سیاسی و اجتماعی برای توسعه سیاسی سبب فروپاشی کلی ساختار شد که در این خصوص تاکنون دولت سعودی بسیار محتاطانه رفتار کرده است، به صورتی که علی‌رغم فشار غرب برای ایجاد فضای باز سیاسی، چندان گشایشی در این حوزه ایجاد نکرده است. در سمت مقابل دولت سعودی در پی جبران این نارسایی با افزایش آزادی‌های عمومی و توسعه زیرساخت‌های تفریحی و اجتماعی برای کاهش فشارها بوده که این سیاست در نتیجه آگاهی از بافت جوان جمعیت اتخاذ شده است. با تمام این توضیحات باید دید دولت سعودی تا چه حد می‌تواند همگام با خواست عمومی به نیازهای مرتبط با توسعه اجتماعی و اقتصادی پاسخ دهد، چراکه به مانند دولت پهلوی این احتمال وجود دارد که دولت ملک سلمان و در آینده احتمالی محمد بن سلمان با پدیده «توقعات فزاینده» روبه‌رو شود و به مرحله بن‌بست سیاسی برسد. گذشته از این نکات، آنچه دولت سعودی را امیدوار به بقای سیاسی در فضای منطقه‌ای کرده، آزمون موفقیت‌آمیز چین به عنوان الگوی توسعه نامتوازن بوده است. به نظر می‌رسد عربستان سعودی برای حفظ ثبات سیاسی خود، علی‌رغم ارتباط مؤثر با ایالات متحده آمریکا به دنبال پیاده‌سازی الگوی حکمرانی چینی است که تطابق بیشتری با شرایط امنیتی منطقه‌ای و جامعه همچنان سنتی عربستان دارد.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد؛ و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل

داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

سیاسکزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند مراتب سیاس و قدردانی خود را از دانشگاه بین‌المللی اهل بیت تهران، دانشکده مطالعات جهان و فصلنامه سیاست جهت فراهم کردن شرایط مناسب برای انتشار مقاله اعلام کنند.

References

- Abadian, H., Yarahmadi, M., Ali Sofi, A. R., & Salah, M. (2017). Social Consequences of the Expansion of the New Middle Class in Iran (1963-1978), *Journal of Islamic and Iranian History*, Year 27, Issue 36. **[In Persian]**
- Abrahamian, E. (2005). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Golmohamadi and Mohamad Ibrahim Fatahi, Tehran, Ney Publication, 11th edition. **[In Persian]**
- Afkhami, G. R. (2009). *The Life and Times of the Shah*, University of California Press. **[In Persian]**
- Alhussein, E. (2019). *Saudi First: How Hyper-Nationalism is Transforming Saudi Arabia*, European Council on Foreign Relations, available at https://ecfr.eu/publication/saudi_first_how_hyper_nationalism_is_transforming_saudi_arabia/
- Al-Rashid, M. (2018). *Salman's Legacy: the dilemmas of a new era in Saudi Arabia*.
- Alshamsi, M. J. (2011). *Islam and Political Reform in Saudi Arabia*, The quest for political change and reform, First published 2011 by Routledge.
- Argaam (2022). A rundown on number of foreign residents, nationalities in Saudi Arabia, Available at: <https://www.argaam.com/en/article/articledetail/id>
- Azghandi, A. (2003). *Social and Political Development in Iran*, SAMT Publication, Tehran. Iran, 1st Edition.
- Azghandi, A. (2006). *Political Sociology of Iran and Introduction*, Goomes Publishing Company, Tehran, Iran, 1st Edition. **[In Persian]**
- Berger, Cf. J. (1996). *Was behauptet die Modernisierungstheorie wirklich und was wird ihr bloß unterstellt?* in: Leviathan 24.
- Countrymeters (2021). *Saudi Arabia Population*, available at: https://countrymeters.info/en/Saudi_Arabia
- Fattouh, B., & Sen, A. (2016). *Saudi Arabia's Vision 2030, Oil Policy and the Evolution of the Energy Sector*, The Oxford Institute for Energy Studies, available at: <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp->

- content/uploads/2016/07/Saudi-Arabias-Vision-2030-Oil-Policy-and-the-Evolution-of-the-Energy-Sector.pdf
- Foran, J. (2001). *Fragile Resistance, Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, Translated in Persian by Ahmad Tadayyon, Tehran, Tird Edition.
- Garlick, J., & Havlova, R. (2019). China's "Belt and Road" Economic Diplomacy in the Persian Gulf: Strategic Hedging amidst Saudi-Iranian Regional Rivalry, *Journal of Current Chinese Affairs*.
- Hambly, Gavin R. G. (2008). *the Pahlavi autocracy: Muhammad Riza Shah, 1941-1979*, translated by Teymour Qaderi, Tehran, Mahtab publishing.
- Havrland, D., & Darandary, A. (2021). Economic Diversification Under Saudi Vision 2030: Sectoral Changes Aiming at Sustainable Growth, *the king Abdullah Petroleum Studies*, DOI:10.30573/KS--2021-DP06.
- Homayoun Katouzian, M. A. (1995). *Political Economy of Iran from Constitutional revolution to the End of Pahlavi Dominion*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Markaz Publishing, 5th edition. **[In Persian]**
- Horschig, D. (2016). Economic Diversification in Saudi Arabia: The Challenges of a Rentier State, *Journal of Political Inquiry*.
- Hosseinzadeh, H., Akbarzadeh, F., Abdolkhani, L., & Mohagheghnia, H. (2022). Study and evaluation of the political consequences of the oil economy of the Pahlavi II, *Sepehr Siasat Quarterly*, Year 9, No. 31. **[In Persian]**
- Huntington, S. P. (2006). *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London, Yale University Press.
- Katouzian, H. (2022). Political Economy of Iran Under Pahlavi's, *International Journal of New Political Economy* 3(2). **[In Persian]**
- Kreutzmann, H. (1999). *From modernization theory towards the 'clash of civilizations': directions and paradigm shifts in Samuel Huntington's analysis and prognosis of global development*.
- Lacroix, L., Rist, S., & Peter R.W.Gerristen (2011). *Social and Political Participation in Sustainable Development with a Focus on Governance, North-South Perspectives*, Research for Sustainable Development: Foundations, Experiences, and Perspectives.
- Manshadi, M., & Esmailzadegan, B. (2017). Ideological Institutions and the Continuity of the Second Pahlavi Government from 1941 to 1978, *Journal of State Studies*, Year 5, Issue 20. **[In Persian]**
- Matthiesen, Toby (2010). *Hizbullah al-Hijaz: A History of The Most Radical Saudi Shi'a Opposition Group*, Middle East Institute.Axford university press.
- Mensah, J. (2019). Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review, *Cogent*

- Social Sciences* (2019). 5: 1653531 <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>.
- Ministry of investment(2024), Saudi Arabia foreign direct investment report, Available at: <https://misa.gov.sa/app/uploads/2024/03/saudi-arabia-foreign-direct-investment-report-january-2024.pdf>
- Mousavi Rakaati, S. (2018). Sociological Analysis of the Authoritarian Political System during the Pahlavi Era, *Islamic Awakening Studies Quarterly*, Year 7, Issue 13. **[In Persian]**
- Niblock, Tim (2006), *Saudi Arabia Power, Legitimacy, Survival*, NewYork:Routledge.
- Niblock, T., & Malik, M. (2007). *The Political Economy of Saudi Arabia*, First published 2007 by Routledge.
- Norris, P. (2004). *Building political parties: Reforming legal regulations and internal rules*, Harvard University, Report commissioned by International IDEA.
- Qandil, M. M. (2018). *The Muslim Brotherhood and Saudi Arabia: From Then to Now*, Available at: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/the-muslim-brotherhood-and-saudi-arabia-from-then-to-now>
- Shariari, S. (2018). Understanding the ideology of the modern state and social utopias in the Pahlavi era, *Quarterly Journal of Historical Sociology*, Vol. 10, No. 2. **[In Persian]**
- Vashmeh, A., Torabi Farsiani, S., & Jadidi, N. (2016). Economic policies of the second Pahlavi government in the field of industry with emphasis on Iran-Germany relations from 1961 to 1978, *Journal of Historical Research*, Year 9, Issue 2. **[In Persian]**
- Vassiliev, A. (2013). *The History of Saudi Arabia*, saqi books.
- Wordmeters Population(2020). *Saudi Arabia Population*, available at: <https://www.worldometers.info/demographics/saudi-arabia-demographics>.
- Wynbrandt, J. (2010). *A Brief History of Saudi Arabia, Facts on File*, Library of Congress Cataloging-in- Publication Data, Secend Edition.
- Zurur, S. (2011). *Saudi Arabia*, Greenwood Publishing Group.

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

